

НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНІ В НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІЙ БОРОТБІ (кін. 1648 – 1649 рр.)

Національно-визвольна і антифеодална боротьба українського народу в середині XVII ст. була одним з найпотужніших і найяскравіших рухів у тогочасній Європі. Йому присвячена величезна література. Проте і досі малодослідженими лишаються регіональні вияви та особливості цього руху, зокрема на Волині в насичений визначними подіями 1649 р.

На кінець 1648 р. всю територію Волинського воєводства українські формування Б.Хмельницького й місцеві повстанці визволили. Там уже не було польської влади, тож сейм Речі Посполитої універсалом від 24 жовтня звільняв місцеву шляхту (поряд з шляхтою Київського, Брацлавського, Подільського воєводств) від загальних військових повинностей, „поки звідти не буде витіснений ворог, бо (ці воєводства. – *О.Я.*) спустошені ворогом і тому не можуть дати ніякої контрибуції”¹. На елекційному сеймі 24 грудня при формуванні компуту (складу) війська Речі Посполитої, Волинське воєводство не враховувалось, „оскільки ворог захопив усе”². Тим часом українська армія здійснила похід на захід, обложила Львів (5 – 26 жовтня), Замостя (6 – 24 листопада), визволила всі західні етнічні українські землі. На цих теренах формувалися державні інституції, полково-сотенний територіально-адміністративний устрій. Реальною стала можливість формування української держави в межах етнічних

земель. На жаль, успіхи українського війська випереджали рівень усвідомлення національно-державницьких завдань козацькою старшиною, яка здебільшого лишалася прихильною до ідеї так званого автономізму. Західний похід української армії відбувався під гаслами запровадження абсолютизму в Речі Посполитій і надання Україні рівних прав з Польщею і Литвою. Завдання ж включення західних земель до складу національної держави, як і цілковитого незалежнення її, тогочасні національні провідники не ставили. Саме тому Б.Хмельницький порівняно легко відмовився від реальних завоювань, не пробував закріпитися на західних кордонах, замирився з польським королевичем Я.Казимиром, зобов'язавшись повернути армію за межі західного регіону.

Історики, оцінюючи визвольний процес середини XVII ст. з позицій сьогодення, часто звинувачують Б.Хмельницького й козацьку старшину за те, що вони не погодились з пропозиціями полковників М.Кривоноса та П.Головацького не відводити звідти армію й відмовились від західного регіону, послабивши військово-економічний потенціал молодій українській державі. Однак особливість тодішньої ситуації полягала в тому, що правляча верхівка Речі Посполитої не була тоді готовою визнати навіть автономію козацької частини України. Безперечно, умови компромісу, закладені

в перемир'ї з поляками, фактично перекреслили багатомісячну визвольну боротьбу населення західноукраїнських земель, покидаючи його сам на сам з об'єднаними силами Речі Посполитої.

29 листопада шляхтич М.Дембінський писав сандомирському підчашому, що Б.Хмельницький дозволив полякам „... до домів своїх безпечно повертатись. Але наголосив, щоб війська наші не наступали за Старокостянтинів, бо далі Білої Церкви не пустить”³. Очевидно, сам Б. Хмельницький відчував двоїстість свого становища. Домовившись з королевичем, що за козаками залишиться українська територія за р. Случ, він все ж таки готувався обороняти нещодавно визволені західні землі. У містах на схід від лінії р. Горинь – Кам'янець-Подільський гетьман наказав залишити міські козацькі залоги. Покидаючи західні території, Б. Хмельницький вимагав повної амністії учасникам визвольної боротьби. 12 грудня в Острозі він видав універсал до шляхти, у якому попереджав, щоб „не мали ніякої злоби ні до підданих, ні до руської релігії”, бо в разі пролиття крові „бідних людей” Річ Посполита буде піддана ще більшій руйнації⁴.

Період з кінця грудня 1648 по червень 1649 рр. характеризувався запеклою боротьбою жителів краю за збереження попередніх політичних і соціально-економічних здобутків, усупереч позиції верхівки козацького війська і в протидії каральним акціям Речі Посполитої. Волинці самостійно чинили опір, намагаючись самотужки захистити здобуте. Тим часом Ян Казимир наполегливо домагався, щоб гетьман наказав розпустити повстанські формування. До мешканців Волині та інших західних земель розси-

лалися королівські універсали з вимогою негайно припинити бунти й розпочати виконання „звичних” повинностей. У край було виряджено значні підрозділи коронної армії. Співвідношення сил швидко змінювалось на користь Речі Посполитої.

Щоб відновити колишні порядки, шляхта посилала в маетки каральні експедиції. Князь С.Корецький з кількома сотнями вояків жорстоко придушив селянські заворушення у своїх володіннях. Повернувшись в грудні 1648 р. у своє підпорядкування Олицьку волость, литовський канцлер А.Радзівілл залишив там добре озброєний загін кількістю 800 жовнірів⁵. 30 січня 1649 р. Я.Казимир видав полковникові М.Зацвіліховському універсал з наказом негайно вирушити з Перемишля на Волинь „для втихомирення свавілля”, бо там з'явилися нові ознаки „сваволі хлопської”⁶. Белзький каштелян А.Фірлей універсалом від 23 лютого 1649 р. пропонував шляхті не вдаватися до суворих покарань селян до його приїзду на Волинь з каральними загонами⁷. Севські воєводи З.Леонт'єв і І.Кобильський повідомляли 21 лютого, що коронний гетьман, руський воєвода І.Вишневецький і князь Д.Заславський разом з каральним загonom, до якого входили й німецькі найманці, „місто Остріг у козаків узяли й козаків висікли”⁸. Такі дії викликали опір у жителів краю, які протягом попереднього півріччя не мали над собою польсько-шляхетського ярма. На початку лютого 1649 р. однітисячний повстанський загін пройшов повз Гошу в напрямку Луцька. 11 лютого 1649 р. міщани Горохова Луцького повіту „которых было до килку сот человека... з немалою купою дракгани и люду посполитого арматных,

снат умысле на то юж пригото-
ваних..." напали на хорогву остер-
ського старости Я.Яксака біля
с.Блудова. Горохівські міщани, серед
яких були конюший Є.Тхоревський,
капітан К.Громадський, вїт І.Гу-
нець, бурмистер П.Островський,
райці Р.Гунта й Филімон, оточили
жовнірів і, стріляючи з мушкетів,
убили й поранили кількох з них.
Повстанський загін шляхтича
Єнича, який продовжував боротьбу
поблизу сіл Яблонного і Тинного,
розгромив маєтність К.Станкевича,
знищив кількох панських слуг. Цей
самий загін підпалив господарські
двори шляхтичів П.Омецинського й
М.Радзицького в селах Узносичі й
Немовичі. Раніше покозачені селяни
с.Пожарки вбили слуг, присланих
перед поверненням шляхтича А.За-
кревського, після чого, як оповідає
тогочасний документ, „одни в Укра-
ину з козаками, а другие до разных
маєтностей... проч пошли..." Селяни
Черніхова й Милятина (на північ від
Острога) в лютому „неприятелским
способом и трибом ребелизантов
козаков" напали на двір шляхтича
Я.Шашевського в с. Хорові. У Гощі
далі діяв загін І.Куковського, у
Звягелі (нині – Новоград-Волин-
ський) – М.Тиші⁹. Наростання бо-
ротьби в лютому – на початку бе-
резня 1649 р. змусило А. Фірлея,
який виконував обов'язки польного
гетьмана, прибути на Волинь з
великими військовими формуван-
нями. Він отаборився в Олиці й
почав розсилати каральні роз'їзди
для приборкання повстанців¹⁰.

25 лютого в Переяславі завер-
шилися перемови Б. Хмельницького
з комісією сейму, очолюваною бра-
цлавським воєводою А. Киселем.
Гетьман підписав умови угоди й
передав їх королю. Згідно з цими
умовами, лінія розмежування між

козацькою Україною і Річчю Поспо-
литою проходила по р. Горинь.
Територія між Горинню й Случчю
визнавалася „нейтральною", сюди
забороняли вводити військові фор-
мування сторін (відстань між Гощею
на Горині і Звягелем на Случі
становить близько 70 км). Ця „ней-
тральна" територія займала майже
всю східну частину Волинського
воєводства. Одна з умов угоди забо-
роняла шляхті повертатися в маєт-
ки до завершення перемир'я, „а ті з
них, які тепер вже живуть в своїх
житлах між Горинню і Случчю, не
повинні надалі залишатися там" (за
іншою копією документа – „не по-
винні просуватися далі")¹¹.

Цілком очевидно, що визнання
„нейтральності" Східної Волині
було досягнуто не тільки завдяки
дипломатичним успіхам українсь-
ких провідників, а передусім завдя-
ки високому рівневі самоорганізації
оборони місцевими повстанцями.
У двадцятих числах лютого до Гощі
прибуло близько 20 сотень козаків
на чолі з переяславським полков-
ником А.Романенком і чигирин-
ським сотником Т.Хмельницьким
(сином гетьмана). Козаки називали
себе „приставами від пана гетьмана
війська Запорізького... до пана
Киселя..., до Гощі і всіх сіл погорин-
ських, до його маєтностей нале-
жачих..." Сам А.Кисіль називав їх
„мої пристави". Те, що Кисіль коза-
ків „при собі на залогу до Госчы од
Хмельницького міл" підтверджують
і інші документи¹². Львівський під-
кормій В.М'ясковський твердив, що
після підписання угоди про пере-
мир'я дуже мало шляхти повернуло
свої володіння. С.Корецький, повер-
нувшись у спустошений Корець, му-
сив тримати для захисту 400 верш-
ників і 4 тисячі селян, які були,
проте, ненадійною охороною. Фіксу-

ючи у своєму щоденнику враження від перебування в Корці та Гощі 4 – 5 березня, В.М'ясковський писав: „чернь озброюється, захоплюючись свободою від робіт, податків, бажає навіки звільнитись від панів”. Згадав він і напад п'ятисотенного козацького загону на Остріг 3 березня й знищення спільно з повсталими міщанами 400 осіб, переважно євреїв та представників міського патриціату¹³. Ймовірно, цими повстанцями керував „полковник звягельський” М. Тиша (за іншими даними – намісник гетьмана Г.Яскевич (Яцкевич). Згідно із записами В.М'ясковського, Тиша, без наказу Б.Хмельницького, напав на Остріг, переслідуючи ненависного йому пана Вонсовського, колишнього старосту Звягеля¹⁴. Відомості про те, що нападники були вихідцями із Звягельщини є також у листі біскупа луцького А.Гембіцького¹⁵. Щоб звільнити Остріг від повстанців Межиріча прибуло два загони жовнірів, які витіснили козаків з міста і, переслідуючи, порубали півтора з них. Решта козаків попрямувала до Звягеля¹⁶. Чутка про розправу поляків дійшла й до Б.Хмельницького. „Кілька тисяч ляхів... в Острозі наших козаків порубали”, – писав гетьман в одному з листів¹⁷. Подібне діялося в Заславі, де, з наказу О.Конецпольського, активних учасників повстання стратили, посадивши на палі. Коли козаки дістали звістку про ці звірства, вони раптово ввірвалися до міста й знищили каральний загін і шляхту¹⁸. У березні 1649 р. розпочалося нове піднесення антишляхетської боротьби селян і міщан. Про це свідчить інструкція волинської шляхти послан на сейм від 17 березня, сповнена жалів про вбивства й грабунки, які чинить „свавільне хлопство”, і проханнями надати

військову підмогу для повернення колишніх порядків. Тоді ж було вирішено скликати посполите рушення шляхтичів воєводства, що залишилися на Волині¹⁹.

У Південно-Східній Волині (в основному на території, визнаній „нічийною” за угодою про перемир'я) в цей час відбувався процес формування українських державних інституцій та полково-сотенного козацького адміністративно-територіального устрою. М. Максимович, І.Крип'якевич і В.Сергійчук відзначали існування та організаційне оформлення Звягельського полку²⁰. В. Панащенко виокремила три полки на цій території: Звягельський, Гощанський і Любартівський²¹. В.Степанков дослідив процес формування чотирьох адміністративно-територіальних одиниць Південно-Східної Волині: Звягельського, Любартівського, Миропільського та Остропільського полків²². Документально зафіксовано, що після відходу армії в Гощі й Старокостянтиніві лишалися козацькі залоги²³. За твердженням Самовидця, „аж поза Костантинов Старий – в Шульжинцех, Грицеві, Чорторіей козацтво зоставало”²⁴.

Очевидно, що Б. Хмельницький особливу увагу звернув на зміцнення прикордонної смуги. У Звягелі стояли сотні Чернігівського й Лубенського полків під командуванням полковника Герасима Яцкевича. Окремі загони доходили до Корця та Межиріча. У Чорторії перебував невеликий загін, який підтримував зв'язок з Полонним. У Любартові стояли селянські загони Івана Дунця (Донця) і Таборенка. Вони мали у своїх руках Гриців, Лабунь, Сульжинці, Остропіль, Старокостянтинів і Красилів контролювали загони Кривоносенка²⁵. Отже, південно-

східна частина Волині була частково зайнята українськими військами, а місцеві селяни вважали себе козаками, не визнаючи шляхетської влади.

У зв'язку з цими подіями 21 січня 1649 р. А.Кисіль з обуренням писав: „Хто коли чув раду Запорізького війська в Звягелі! Починаючи від Случі і до Чигирина знаходиться військо Б.Хмельницького ... весь плебс до того часу залишається в козацькому титулі”²⁶. Тоді ж у листі до старости звенигородського А.Кисіль повідомляв, що повстанці в Звягелі говорили: „ми, почули, що військо лядське зближається. Били всі чолом гетьманові, щоб від нас не відступав і по татар знову посилав, і сам з армією повертав до нас, на всю Русь зайшов...”²⁷ У листі до князя С.Корецького полковник війська Запорізького Іван Дунець і „сотник” Михайло Тиша²⁸ писали в січні із Звягеля: „... які ми козаки – реєстрові чи ні? Цього ми і самі не знаємо, бо нас й. м. п. Гетьман не реєстрував. Знаємо тільки те, що має нас за рівних собі і не відділяє від старих реєстровців”²⁹. 29 квітня 1649 р. до князя С.Корецького надійшов лист із Звягеля від Гараська Яскевича, який називав себе „полковником війська Запорізького, намісником гетьманським”, і М.Тиші – уже „полковника волинського звягельського”. Вони обурювалися вчинком князя, що втопив у Межиричі 7 козаків, і зобов'язували його, „щоб ти хенько собі до кінця сидів”, припинити побори з козаків, не провокувати їх виготовленням гармат „до відповіді повстанням новим” і „розбурхання вогню”³⁰. За джерелами встановлено вживання тоді титулу „любартівський полковник”, яким володів Іван Дунець³¹. Мабуть, до середини квітня 1649 р. належать перехоплені С.Лянцкоронським лис-

ти Б.Хмельницького до сина М.Кривоноса – Кривоносенка, „який був полковником старшим в Острополі”, й до „миропільського полковника”. У них гетьман закликав полковників готуватись до його приїзду, „особливо ж заготовляти сухарі, суху рибу, горілку, меди, пиво, а також корм”³². Ці листи свідчать ще й про широкомасштабну підготовку Б.Хмельницького до нових військових походів проти Речі Посполитої.

Уже 1 травня 1649 р. А.Кисіль писав з Гощі, що довідався про намір українців прислати в район Горині й Случі два полки козаків, у яких налічуватиметься 16 тисяч добірного війська, „для кращої тут безпеки”³³. Про пожвавлення боротьби свідчить лист того ж таки А.Киселя до канцлера Оссолінського від 15 травня, у якому повідомляв, що „в цей час від Дніпра аж до Стиру весь люд і всі покозачились”. Адам Кисіль, утихомирюючи неслухняних селян під час своєї каральної експедиції між річками Горинь і Случ, зауважив, що „звичайного гультайства налічується всього кілька сотень, котрі зараз же втікають”. Він настійливо радив коронному канцлерові якомога більше послаблювати повстанців чатами та „безперервно атакувати ворога і тиснути”³⁴. 15 травня 1649 р. на сеймику волинської шляхти було ухвалено створити полк чисельністю 1,5 тисячі жовнірів для захисту своїх володінь від повстанців³⁵. У цей час селяни Верби побили слуг шляхтянки К.Мировицької, які прибули до села. Шляхтич А.Масальський у травні скаржився на селян Чорниці, що не хотіли виконувати жодних повинностей.

У Південно-Східній Волині активізувалися козацькі загони. В Корці вони обложили хоругви князя С.Корецького, який прорвався з оточен-

ня лише завдяки підрозділам найманців³⁶. 21 травня А.Кисіль під натиском повстанців змушений був перебазуватися з Гощі до Тайкур (побачивши повстанців „на відстань ока”). У листі до Оссолінського він розповідає, що повстанці вже не тікають, коли з’являються жовніри, „тепер козаки взялися до справи і весь край повстає, а ми мусимо відступати”. Він пропонував захопити „нейтральну” територію до Зелених свят, тобто до 23 травня. Пізніше, 12 червня, А.Кисіль інформував, що „чернь має при собі полковників із запорізьких козаків”³⁷. Т.-М.Обухович 22 травня повідомляв Л.К.Сапігу з Тайкур, що, відступаючи, обоз опинився в загрозовому становищі, бо „звідусіль сиплються й рояться загони збунтованого поспільства, які заповнюють дорогу між Гориню і Случчю”. У наступному листі він писав, що одразу після їхнього з А.Киселем відходу з Гощі місто захопили шість сотень повстанців, а півтори тисячі їх перебували поблизу міста. Можливо дещо перебільшуючи рівень небезпеки, Т.-М.Обухович сповіщав: „... з усіх боків підходять великі полки, щоб оточити нас. Не знаю, як переправиться через Горинь й. м. князь Корецький, тому що всі проходи зайняті ворогом”³⁸. Сутичка польських жовнірів з повстанцями сталася під Острогом³⁹. Джерела подають, що білоцерківський полковник І.Гиря спеціально розсилав загони до селян окупованих поляками українських земель, „бунтуючи їх, щоб усі поголовно йшли до війська, озброюючись на війну”. Полковники І.Дунець і М.Гладкий з великими силами просувалися в глиб Волині⁴⁰. Ці обставини змушували Киселя й Обуховича знову відступати, уже в напрямку до Володимира.

Тим часом Річ Посполита готувалася до вирішальної боротьби з українським військом, стягуючи свої війська на Волинь. Польське військо під проводом А.Фірлея і С.Лянцкоронського зосереджувалося недалеко від Острога. Сенатська рада 22 травня вирішила дислокувати польський табір між Старокостянтиновом і р. Горинь, а також надати польському гетьманові А.Фірлею право діяти на власний розсуд⁴¹. Розпочав мобілізацію війська й Б.Хмельницький – збір українських військових формувань планувався під Старокостянтиновом⁴².

А.Фірлей 21 травня вийшов з Рівного, впродовж 22 – 29 травня перебував у Межирічах. Отримавши звістку про наближення українського загону до Заслава, він 31 травня перейшов Горинь і отаборився поблизу цього міста. Воєводі сандомирському й полковникові А.Суходольському було доручено збирати відомості про козацькі загони. Несподівано для себе поляки зіткнулись з „великими силами” козаків на чолі з Іваном Дунцем і Михайлом Таборенком, що прямували до Заслава, щоб зайняти переправи через Горинь. Ар’єргардний польський полк не зумів подолати „два сильні полки” козаків, які, за очевидно перебільшеними даними полонених, налічували близько 20 тисяч чоловік. Після першої сутички загону Суходольського (500 осіб) з передовим козацьким загоном (100 осіб), Фірлей, зваживши на те, що значно більші сили перебувають у козацькому таборі, надіслав на підкріплення 8 хоругв, 800 драгунів, кілька сотень челяді та 2 гармати. 1 червня польський наступ, супроводжуваний пострілами з гармат, натиском кінних драгунів і піхоти змусив українців відійти до Суль-

жинців. Через низьку перепускную спроможність дамби на підходах до міста багато козаків відступали через болото й ставок, тому чимало з них загинуло (за польськими джерелами – близько 4 тисяч). Більшість повстанців увійшли в місто і, замкнувшись там, оборонялися. З огляду на те, що до міста „доступ був дуже тяжкий”, жовніри припинили переслідування. Коли поляки повернулись до основного обозу, українські загони вийшли з міста й попрямували до Любартова. Наступного дня поляки спалили Сульжинці. Вони зайняли також повстанський табір, захопили багато полонених, 24 знамена, кілька тисяч коней. Допит полонених показав, що загони козаків виконували завдання Б.Хмельницького „всіма силами стерегти переправу через Горинь”⁴³.

Під враженням цих подій А.Фірлей 2 червня в листі до короля обіцяв, що найближчим часом очистить Волинь від решток „гультайства”, яке засіло між Горинню і Заславом⁴⁴. Заколіханий першими військовими здобутками, Д.Заславський тоді ж наказував шляхтичам, котрі керували охороною його маєтків у Дубні, щоб вони „на відбудову мостів, греблі, всіх нарівні примушували, зовсім не звертаючи уваги на їх свободи”. Жителям Базалії він надіслав універсал з нагадуванням про те, що вони його піддані, а тому мусять виконувати накази князевих уповноважених⁴⁵.

Інша група польсько-шляхетських військ, очолювана кам'янецьким каштеляном С.Лянцкоронським, 5 червня також перейшла в наступ і змусила відступити кілька тисяч козаків Дмитра Кривоносенка (за свідченням самого С.Лянцкоронського – 20 тисяч) з Красилова до Старокостянтинова. Тут до коза-

ків приєдналися старокостянтинівські міщани, а згодом – до Острополя, яке було містом добре „заселеним, оборонним, потужним уже через своє природне розташування”⁴⁶. Під Острополем, дочекавшись підкріплення, поляки переправилися через Случ і оточили місто трьома частинами. Після того, як козаки відмовилися видати старшину й повбивали шляхетських посланців, польські підрозділи розпочали штурм. Оборонці міста, за твердженням С.Лянцкоронського, чинили „запеклий опір”. Мужні вояки рішуче відкидали всі пропозиції поляків припинити боротьбу, а їхніх посланців і легкодухих з-поміж себе страчували. Тоді жовніри „вдарили з різних місць, зламали паркани, вирубали брами” міста. Полякам удалося здобути добре укріплене місто, знищити 12 тисяч повстанців, спалити кілька тисяч обійсть. Частина козаків, що намагалася прорватися з оточення через Случ, стала легкою здобиччю жовнірів. Решта козаків з міщанами, замкнувшись уночі в місцевому замку, „який був дуже міцно обгороджений”, відбивала щоденні атаки супротивника. Обложені захисники замку дістали допомогу з Любартова, і поляки, зазнавши значних втрат, змушені були розпочати перемови з Кривоносенком (приблизно 10 червня). С.Лянцкоронський повідомляв у своїх листах, що верхівка козаків і міщан склала присягу про відмову від дальшої участі у війні, здачу гармат, іншої зброї, вірність королю й місцевому пану в обмін на життя і вільне пересування козаків з Острополя на Київщину. Однак польський воєначальник не виконав обіцянок і все-таки знищив керівників. „Аби цих лотрів покарати і визволити всі

волості його мості так, щоб уже вони були вільними, треба ввести підстарост і навести лад”, – писав тоді шляхетський каратель⁴⁷.

Після цього підрозділи С. Лянц-коронського захопили Гриців і Лабунь. Кам'янецький каштелян з гордістю повідомляв 12 червня про результати своїх каральних дій: „...тут усі краї і волості біля Горині й Случі заспокоїлися... з того покарання Остропольського... Звідусіль не тільки козаки, а й хлопи повтікали в Україну”⁴⁸. Полковник Я. Разражевський, виконуючи наказ А.Фірлея, захопив м.Хлапотин, козацька залога якого, зазнавши значних втрат, відступила до м.Корчика⁴⁹. Драгунські хоругви С. Чарнецького й А.Суходольського зруйнували Шепетівку, Судилків та інші волинські містечка – місця збору повстанців⁵⁰.

А. Фірлей з-під Заслава розсилав численні каральні підрозділи на Корець, Гощу, наказуючи знищувати повстанців по всьому їхньому маршруту. З наближенням польських загонів полковник А.Романенко покинув Гощу й прибув до Звягеля, об'єднавши свої бойові одиниці з формуваннями Г.Яцкевича, Гараська, М.Тиші⁵¹. А. Фірлей писав тоді: „завдяки цим перемогам по всій Случі той край був очищений, і тільки одне гніздо залишилось по цілій Волині – це Звягель”⁵². Здобути це місто А.Фірлей доручив полковникові К.Пшиємському. У його розпорядження було виділено 9 хоругв кіннотників, 6 драгунських хоругв (3 тис. осіб). На допомогу К.Пшиємському прийшов князь С.Корецький з шістьма озброєними сотнями й чотирма гарматами. 13 червня польські загони підступили до Звягеля, де тоді перебувало 6 тисяч козаків (за іншими даними –

20 тисяч), а серед них – „кілька сотень хороших стрільців з Дніпра”, які підійшли туди за три дні перед цим. Побачивши, що українці виходять з міста, поляки вирішили зустріти їх у полі й роз'єднати на невеликі групи. Повстанці зрозуміли задум супротивника й не допустили розпорошення своїх сил. Польська кіннота атакувала звягельське передмістя, але потрапила під інтенсивний вогонь українців і повернула назад. Тоді до підрозділів, які наступали на місто, приєднались ще два загони драгунів, що змусило козаків покинути передмістя й замкнутися в місті. Тим часом жовніри виявили, що „місто добре укріплене, бо багато веж і паркани дуже міцні й пересипані землею”. Переконавшись у неможливості здобути укріплення штурмом, поляки підпалили їх. Раптова буря, яка знялася після кількадечної безвітряної погоди, розносила вогонь по всьому передмістю. Козаки, побачивши, що пожежу згасити неможливо, самі вдалися до підпалів, щоб загальмувати атаку ворога. Під прикриттям вогню і диму повстанським загонам удалося покинути місто й мостом перейти через Случ. Частина козаків подалася до Полонного, решта – на Київщину. Поляки переслідували їх до Несолоного, де й захопили козацький обоз з худобою та трьома гарматами. Джерела свідчать, що серед переможених повстанців були незадоволені своїм командиром Тишею, який нібито спричинив утечу⁵³.

К.Пшиємський писав 15 червня: „Хвала Богові, що лігво лотрів, яке цілій Волині завдавало таких утисків, знесено”⁵⁴. „Між Горинню і Гощею вибито все гультяйство” – тріумфував Т.-М.Обухович⁵⁵. Стриманішим був А.Фірлей, який, звітуючи королю 19 червня про те, що

„... Волинь з ласки Божої очищено”, пропонував йому дати наказ київському воєводі зайняти Полонне, воєводі сандомирському – Старокостянтинів, посполитому рушенню Волинського воєводства – отаборитися в ще збереженому Звягельському замку „... і тоді вся Волинь убезпечена буде”⁵⁶. Не приховував свого задоволення від фактичного витіснення повстанців з південно-східних районів Волині й С.Лянцкоронський⁵⁷.

Однак, незважаючи на жорстокі репресивні заходи, повністю відновити колоніальні порядки на Волині в цей час Річ Посполита не змогла. І після поразок повстанських збройних формувань біля Заслава, Острополя й Звягеля визвольна боротьба не припинялася. Зокрема завзятий опір чинило населення чотирнадцяти населених пунктів, не охоплених попередніми виступами.

Наступний етап національно-визвольних змагань був позначений новим піднесенням боротьби під впливом прибуття на Волинь основних формувань війська Б.Хмельницького і здійснених ними успішних операцій на півдні воєводства в липні – серпні 1649 р. Головні польські сили тоді зосереджувались під Старокостянтинівом⁵⁸. Усупереч князеві І.Вишневецькому й коронному підчашому М.Остророгу, які обстоювали розташування армії під Кам'янцем, А.Фірлей уважав, що неприпустимо відходити на Поділля й таким чином залишати волинські землі без охорони⁵⁹.

Добре обізнаний з місцем дислокації польських військ, Б.Хмельницький через Хмільник, Синяву просувався в напрямку Старокостянтинова. Дорогою він розсилав мобілізаційні універсали до жителів

України з наказом вступати до його полків. З'єднавшись неподалік Пиливців з білгородською ордою, гетьман попрямував до Старокостянтинова. Поява основних козацьких формувань поблизу району розташування польських військ була для них несподіванкою. З наказу А.Фірлея 26 червня польські формування відступили, причому цей відступ – через Чолганський Камінь (27 червня) до Збаража (1 липня) – скидався більше на панічну втечу.

Відхід польської армії викликав нове піднесення визвольної боротьби населення Волині. Вже 3 липня М.Остророг писав королю: „за нашим відходом від Бугу, Горині та Случі там збунтувалося хлопство й Хмельницькому прибуло людей”⁶⁰. Він обурювався, що через самовідданість повстанців „дуже важко дістати шпигуна між цією Руссю. Усі зрадники, а якщо й добудуть язика, то ти їх пали, а правди не скажуть”⁶¹.

Упродовж липня – серпня діяв селянський загін із с.Плоского Луцького повіту, який учинив кілька нападів на маєток шляхтича В.Хрестовича-Богуринського. Шляхтич А.Недобильський скаржився на „шляхетських панів” – луцьких міщан Василя Шильнева і його швагра Геліяша Шалейка, які разом з іншими міщанами при наближенні козаків 21 липня 1649 р. знищували в місті поляків, вигукуючи: „Бийте ляхів поганських, тепер час маєте!” До повстання приєднався також минулорічний керівник луцьких повстанців – міщанин Ф.Липка. 21 серпня міщани Крилова, очолювані війтом, побили дітей волинського підчашого К.Вільгормського. Кількасотенний селянський сарненський загін напав у серпні на маєток шляхтича М.Яневського⁶².

Б.Хмельницький повільно просувався до району передислокації супротивника: 1 липня пройшов повз Базалію, тиждень простояв під Чолганським Каменем, поки дочекався основної частини кримської орди на чолі з ханом Іслам-Гіреєм. 10 липня українська армія з'явилася під Збаражем. Під час відомих подій облоги польсько-шляхетської армії в Збаражі (10 липня – 23 серпня 1649 р.) безсумнівно виявилася перевага української зброї.

18 серпня Б.Хмельницькому стало відомо про наближення нових польських військових формувань на чолі з королем Яном Казимиром. Залишивши частину війська вести далі облогу, Б.Хмельницький з Іслам-Гіреєм і багатотисячними загонами кінноти вирушив назустріч королю і 15 – 16 серпня атакував польське військо під Зборовом. Після цього розпочалися перемови з Яном Казимиром. Під тиском татар, які, побоюючись посилення України, підтримали пропозиції поляків про перемир'я, Б.Хмельницький 18 серпня підписав сумнозвісний Зборівський договір. 22 серпня він разом з Іслам-Гіреєм повернувся під Збараж, а 23 серпня українська армія припинила облогу. 25 серпня козаки відійшли од міста, а наступного дня його почало покидати виснажене польське вояцтво. Так завершилася українсько-польська кампанія 1649 р.

Спроба створити українську соборну державу зазнала невдачі. Відповідно до умов Зборівського договору козацька Україна, у складі якої залишалися Брацлавське, Київське й Чернігівське воєводства, отримала права автономії в складі Речі Посполитої. Східні райони Поділля й Волині (території Барського, Любартівського, Миропільського, Остропільського, Придністровсько-

го полків) було втрачено. Кількість козацького реєстру обмежувалась до 40 тисяч осіб. Шляхта могла повертатися до своїх маєтків, а селяни й міщани мусили виконувати колишні повинності. Перемови хана з королем завершилися укладенням окремого договору, що встановлював „вічну приязнь” і зобов'язував до військової взаємодопомоги. Річ Посполита мала передати татарам „щорічні упоминки” (200 тисяч талерів) і дозволити „вільно спустошувати край, повертаючись назад”. Ці домовленості, відображені в 6-й, таємній, статті договору, відіграли трагічну ролу в житті багатьох мешканців Волині, Поділля та Галичини. Кримські татари розпочали грабувати Волинь, брати в ясир місцевих жителів. Путивльські воєводи С.Прозоровський і І.Ляпунов розповідали, що король просив, щоб „татарам за Віслу річку у війну не ходити, а йти велів король татарам замість плати ті міста воювати, які йому, королю, були неслухняні, гетьмана коронного Фірлея і князів Вишневецького, і Домініка, і Корецького, і Збараських князів” (тут ішлося передусім про землі Волинського воєводства)⁶³. Татари спустошили Кременець, Остріг, Заслав, Полонне, Колки, Деражню, намагалися здобути Клевань, „інші міста біля Луцька”, „з сімдесят і більше, піймали і висікли і спалили все без останку”⁶⁴. А.Радзівілл розповідав, що Олику штурмували одночасно козаки й татари, яким, проте, не вдалося захопити місто⁶⁵.

У грудні російський дипломат Г.Кунаков повідомляв, що Б.Хмельницький велів своєму полковникові Нечаєві стати на Горині⁶⁶. Король Ян Казимир ще в жовтні вимагав від Б.Хмельницького, аби той „забрав з тих країв юрби свавільних людей,

щоб кожний міг безпечно сидіти у своєму домі і щоб дійсний мир настав"⁶⁷. Ці дві документальні звістки засвідчують фактичне невизнання Б.Хмельницьким територіальних меж, установлених договором, і його бажання залишити підконтрольною козацькій державі територію Східної Волині, що могло оцінюватись тодішнім населенням позитивно. Однак наступна хвиля татарських грабунків, убивств, виведення в неволю багатьох тисяч волинян за присутності в краї козацьких формувань, що дистанціювались від жахливих татарських дій, а інколи навіть були їхніми активними учасниками, заклало основу для конфлікту місцевого населення з тодішніми провідниками визвольної боротьби й викликало в нього справедливу підозру щодо того місця, яке козацька старшина відводила волинянам у своїх планах. Крім цього, населення краю не могло підкоритись умовам Зборівського договору, що фактично перекреслювали всі попередні здобутки в політичній, соціально-економічній і церковно-релігійній сфері, досягнуті в ході безкомпромісної боротьби. Оскільки передбачалося відновлення давньої моделі суспільних відносин, вилучення з козацького стану й повернення до „підданства” майже всіх „покозачених”, на Волині поширився соціальний рух селян і міщан. Селянські й міщанські заворушення не припинялись з часу облоги Збаража. Проте революційно-визвольного стрибка, подібного до подій осені 1648 р., у цей час не відбулося. Аналіз джерельної бази показує, що в боротьбу включалася лише частина волинян. Документально підтверджено участь жителів семи населених пунктів, які не були учасниками попередніх розру-

хів. Умови Зборівського договору, а відтак наступна козацько-татарська сваволя підважували авторитет української держави, відривали місцевий визвольний процес від загальноукраїнського, негативно впливали на його подальший перебіг.

Осінь і зима 1649 р. характеризувалися відчайдушним опором, який чинили жителі Волині спробам реалізації Зборівського договору. Волиняни намагались не допустити відновлення колоніальної залежності й попередніх суспільних відносин. Загін полковника К.Корицького розсилав у різні кінці Волині військові роз'їзди для втихомирення заворушень селян⁶⁸. У краї лютувало багато інших каральних експедицій. А втім каральними акціями Речі Посполитій не вдалося зламати опір волинян. Вони продовжували боротьбу. У вересні покозачена челядь Корця разом з навколишніми селянами утворила повстанський загін, який очолювали Я.Яницький, Т.Рутковський, В.Качановський, Ф.Возниця і Я.Форитар. Селяни Затурців Володимирського повіту напали на місцевий католицький монастир. Кременецькі міщани й селяни з передмістя Запотоцчя під проводом бурмистра Ф.Буслика вчинили збройний напад на маєток С.Тишкевича в містечку Шепетині Луцького повіту⁶⁹. Ці документально підтверджені поодинокі факти є лише відблиском напруженої, справді широкомасштабної боротьби волинян. Свідок тогочасних подій поляк В.Коховський визнавав, що до кінця 1649 р. в районі Прип'яті та її приток, включаючи й волинські території, – „край наповнений хлопством руської віри, і так як для противної сторони, і як для поляків весь край пропав (непідконтрольний. – О.Я.)”⁷⁰,

Наприкінці 1649 р. увиразнилися деякі особливості визвольного руху в краї. Національно-визвольні мотиви поступилися соціально-економічним. Селянська боротьба стала зводитися до опору спробам відновлення фільваркового господарювання й покріпачення. А в наступному, 1650 р. розгорнулися кровопролитні змагання проти встановлення шляхетського диктату у зв'язку з початком масового повернення шляхти після затвердження сеймом Зборівського договору.

ПРИМІТКИ

¹ Документи об освободительной войне украинского народа 1648 – 1654 гг. (далі – ДОВ). – К., 1965. – С. 181–184.

² Michałowski J. Księga pamiętnicza. – Kraków, 1864. – S. 269.

³ Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych. – Lwów, 1869. – Т. 2. – С. 394 – 395.

⁴ Мицик Ю.А., Цибульський В.І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття: Документи і матеріали. – Рівне, 1999. – С. 32 – 33.

⁵ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3 т. (далі – ВУР). – Москва, 1954. – Т. 2. – С. 114; Radziwiłł A. S. Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła, Kanclerza W. Litowskiego. – Poznań, 1839. – Т. 2. – С. 351.

⁶ Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1898. – Т. 4 (1). – С. 171–172.

⁷ Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР). – К., 1914. – Ч. 3. – Т. 3. – С. 52.

⁸ ВУР. – Т. 2. – С. 134.

⁹ Там само. – С. 115; Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 45–47, 192, 359 (II), 439, 451 (III, IV), 536, 631 (XVI); Ochmann S. Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r. – Wrocław, 1985. – S. 171.

¹⁰ Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника (далі – ВР ЛНБ). – Ф. 103. – Спр. Сагігів 156, Прох. VI, 278. – Арк. 1; Radziwiłł A. S. Op. cit. – Т. 2. – С. 369 – 370.

¹¹ Документи Богдана Хмельницького (1648 – 1657). – К., 1961. – С. 103 – 105; Ми-

цик Ю.А., Цибульський В.І. Зазнач. праця. – С. 33.

¹² Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 56, 251; Мицик Ю.А., Цибульський В.І. Зазнач. праця. – С. 44 – 45.

¹³ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. – Poznań, 1859. – Т. 1. – S. 45.

¹⁴ ВУР. – Т. 2. – С. 122.

¹⁵ ВР ЛНБ. – Ф. 103. – Спр. Сагігів №156, Прох. VI, 278. – Арк. 1.

¹⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. КМФ-15. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 52 зв.

¹⁷ Мицик Ю.А., Цибульський В.І. Зазнач. праця. – С. 40 – 41.

¹⁸ ВР ЛНБ. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських №189 / II. – Арк. 213 – 214; Radziwiłł A. S. Op. cit. – Т. 2. – С. 369 – 370.

¹⁹ Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 83 – 84, 86 – 87.

²⁰ Максимович М. Обзорение городовых полков и сотен, бывших на Украине до смерти Богдана Хмельницкого. – [Б.м., б.р.] – С. 11; Крип'якевич І.П. Адміністративний поділ України 1648 – 1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 136; Сергійчук В.І. Військово-територіальна організація народної армії в перший період Визвольної війни 1648 – 1654 рр. // Український історичний журнал. – 1982. – № 7. – С. 88.

²¹ Панашенко В.В. Полкове управління в Україні (середина XVII – XVIII ст.). – К., 1997. – С. 4, 62.

²² Степанков В.С. Становлення державних інституцій у південно-східній Волині та причини їх ліквідації на початковому етапі Національної революції (1648 – серпень 1649 рр.) // Велика Волинь: минуле і сучасне: (Матеріали міжнар. наук.-краєзнавч. конф., жовтень 1994 р.). – Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, 1994. – С. 114 – 117.

²³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – Санкт-Петербург, 1861. – Т. 3. – С. 247; ВУР. – Т. 2. – С. 157.

²⁴ Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 57.

²⁵ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 99.

²⁶ Цит. за вид.: Липинський В. Україна на переломі 1657 – 1659: Замітки до історії Українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Філадельфія, 1991. – С. 104.

- 27 Цит. за вид.: Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. – Філадельфія, 1980. – С. 335, 519.
- 28 Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов (далі – ПКК). – К., 1845. – Т. 1 (Отд. 3). – С. 314.
- 29 Цит. за вид.: Липинський В. Україна на переломі 1657 – 1659. – С. 106.
- 30 Мищик Ю.А., Цибульський В.І. Зазнач. праця. – С. 41 – 42.
- 31 Там само. – С. 48 – 50.
- 32 Там само. – С. 47.
- 33 Там само. – С. 40 – 41.
- 34 Grabowski A. Ojczyzste spominki w piśmach do dziejów dawnej Polski. – Kraków, 1845. – Т. 2. – S. 25.
- 35 Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 119 – 120.
- 36 Там само. – С. 206, 244 – 246; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. 1, 4128. – Арк. 159; Kochowski W. Op. cit. – Т. 1. – S. 45 – 46.
- 37 Michałowski J. Op. cit. – S. 395; ВУР. – Т. 2. – С. 204; ДОВ. – С. 228.
- 38 Michałowski J. Op. cit. – S. 394 – 395.
- 39 Мищик Ю.А., Цибульський В.І. Зазнач. праця. – С. 40.
- 40 Там само. – С. 42.
- 41 ВУР. – Т. 2. – С. 158; ДОВ. – С. 220 – 221.
- 42 Акты ЮЗР. – Санкт-Петербург, 1875. – Т. 8. – № 22 (Дополн.); ВУР. – Т. 2. – С. 159, 195.
- 43 ЦДІАУК. – Ф. КМФ-15. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 59, 70 зв.; Grabowski A. Op. cit. – Т. 2. – S. 38 – 39, 39 – 40; Michałowski J. Op. cit. – S. 397 – 398; Донесение папского нунция Иоанна Торреса, архиепископа Андрианопольского о событиях в Польше во время восстания Б. Хмельницкого // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – К., 1916. – Вып. 2. – С. 114 – 145; Kochowski W. Op. cit. – Т. 1. – S. 46–47; Radziwiłł A.S. Op. cit. – Т. 2. – S. 373 – 374; Повесть о козацкой с поляками войне... От книги названной Война Домовая, наречением Самоил Твардовского... – К., 1853. – С. 39; ДОВ. – С. 228; Мищик Ю.А., Цибульський В.І. Зазнач. праця. – С. 42 – 44; Франко І. Хмельниччина 1648 – 1649 років у сучасних віршах. – Львів, 1898. – С. 52 – 56.
- 44 Grabowski A. Op. cit. – Т. 2. – S. 39; ПКК. – Т. 1 (3). – С. 49 – 420.
- 45 Мищик Ю.А., Цибульський В.І. Зазнач. праця. – С. 44.
- 46 Архив ЮЗР. – К., 1908. – Ч. 3. – Т. 6. – С. 1; Мищик Ю.А., Цибульський В.І. Зазнач. праця. – С. 45 – 47.
- 47 Grabowski A. Op. cit. – Т. 2. – S. 42, 43, 44; ПКК. – К., 1898. – Т. 1 (Отд. 3). – С. 180; Повесть ... Самоил Твардовского... – С. 40; Radziwiłł A.S. Op. cit. – Т. 2. – S. 373 – 374; Мищик Ю.А., Цибульський В.І. Зазнач. праця. – С. 46 – 47.
- 48 Grabowski A. Op. cit. – Т. 2. – S. 43, 44.
- 49 Ibid. – S. 47.
- 50 ЦДІАУК. – Ф. КМФ-15. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 119; Grabowski A. Op. cit. – Т. 2. – S. 41; Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1913. – Т. 6. – С. 70; Повесть ... Самоил Твардовского... – С. 39 – 40; Мищик Ю.А., Цибульський В.І. Зазнач. праця. – С. 42 – 44.
- 51 ДОВ. – С. 226 – 228.
- 52 Grabowski A. Op. cit. – Т. 2. – S. 47.
- 53 ВР ЛНБ. – Ф. 5. – Спр. Осолінських № 225/II. – Арк. 231; Ф. 103. – Спр. Сапігів № 1539. – Арк. 1 – 2; Акты ЮЗР. – Т. 8. – С. 299; Grabowski A. Op. cit. – Т. 2. – S. 45, 46, 48; Мищик Ю.А., Цибульський В.І. Зазнач. праця. – С. 48.
- 54 Grabowski A. Op. cit. – Т. 2. – S. 45.
- 55 ВР ЛНБ. – Ф. 103. – Спр. Сапігів № 1539. – Арк. 1.
- 56 Grabowski A. Op. cit. – Т. 2. – S. 48 – 49.
- 57 ЦДІАУК. – Ф. КМФ-15. – Оп. 3. – Спр. 273. – Арк. 115 – 116.
- 58 Grabowski A. Op. cit. – Т. 2. – S. 57; Michałowski J. Op. cit. – S. 409 – 410.
- 59 Kochowski W. Op. cit. – Т. 1. – S. 47.
- 60 Michałowski J. Op. cit. – S. 411 – 412.
- 61 Ibid.
- 62 Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 307 – 311, 331 (I), 359 (I), 409 (I, VII).
- 63 Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 347 (Дополн.).
- 64 ЦДІАУК. – Ф. 237. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 5 зв.; Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 344, 347, 400; Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 395; ДОВ. – С. 244.
- 65 Radziwiłł A.S. Op. cit. – Т. 2. – S. 385.
- 66 Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 404.
- 67 ДОВ. – С. 312.
- 68 ПКК. – К., 1898. – Т. 1 (3). – С. 181.
- 69 Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 360 – 361, 374, 451 (II).
- 70 Kochowski W. Op. cit. – Т. 1. – S. 100 – 104.